

# Opleiden in de praktijk

## De restauratie van de Parkstraatkerk

De Parkstraatkerk in Den Haag werd in de jaren '70 al eens gerestaureerd. Toch bleek een nieuwe restauratie noodzakelijk, vooral nadat de bouwlustige buurman verzakkingen veroorzaakte. Op de restauratiebegroting werd een post opgenomen voor het begeleiden van studenten. Er werd een opleidingsmodule opgesteld voor HBO- en MBO-studenten; opleiden in de praktijk!

Rob Bremer

### Achtergrond

De Sint-Jacobusparochie is gesticht tijdens het bewind van graaf Floris V, waarschijnlijk in 1276. Omstreeks 1580, toen de overheid de uitoefening van de katholieke eredienst verbood, ging de oude St. Jacob over in handen van de protestanten en vierde men de eucharistie verder in particuliere huizen rondom de St. Jacob. Toen de overheid wat toleranter werd, kregen de parochianen van St. Jacob hun schuilkerk achter een huis aan de Oude Molstraat, het tegenwoordige Willibrordushuis. In 1807 schonk Lodewijk Napoleon aan de parochie de Hofkapel op het Binnenhof als bijkerk. Dankzij een gift van mevrouw Meijer-Hovius kon in 1875 de bouw van de huidige St. Jacobuskerk aan de Parkstraat beginnen. Op 25 september 1878 vond de plechtige inwijding plaats. Als bedehuis van Den Haags oude parochie, opvolgster van de Grote of St. Jacobskerk, was de St. Jacobus aan de Parkstraat de voornaamste kerk en tevens dekanale kerk van katholiek Den Haag. Er vonden veel liturgische plechtigheden plaats, waarbij de regering en het corps diplomatique betrokken waren, bijvoorbeeld Requiemmissen voor overleden buitenlandse katholieke staatshoofden.

### De parkstraatkerk

De Parkstraatkerk is ontworpen door Pierre Cuypers, de toenmalige Rijksbouwmeester, die onder meer ook verantwoordelijk was voor het Rijksmuseum Amsterdam. Van meet af aan schijnt het voor het kerkbestuur een uitgemaakte zaak te zijn geweest dat niemand anders dan P.J.H. Cuypers de nieuwe kerk zou bouwen. Het ging hier immers om de hoofdkerk van katholiek Den Haag. Mogelijk speelde ook Victor de Stuers een rol in die keuze. Hij was niet alleen cultuurambtenaar en drijvende kracht achter de monumentenzorg, maar ook één van de ingezetenen van de parochie en woonachtig aan de parkstraat. Het gebouw is opgevat als een Gesamtkunstwerk; het gebouw, de decoratie, het interieur en de meubilering vormen één geheel. Het belangrijkste materiaal dat gebruikt werd, is baksteen welke in het geheel eerst wit werd overschilderd met een kalkverf waarop opnieuw de stenen per stuk werden geschilderd. Op de plaatsen waar de architectuur werd onderbroken door natuurstenen banden, werden geschilderde bladmotieven aangebracht. Verder zijn de colonnetten, bogen en ribben rijk gedecoreerd. Onder de vensters van de zij-

kapellen zijn taferelen uit het leven van Jezus te zien. Op de wand van het dwarsschip links zien we vervolgens de veroordeling van Jacobus door Herodes Agrippa en de genezing van een lamme door Jacobus. Rechts hiervan de marteldood. Onder de vensters zijn het laatste avondmaal en de bruiloft te Cana aangebracht. Verder zijn er vele heiligen, evangelisten en kerkvaders afgebeeld waarvan het merendeel is te vinden in de Triforiumzone boven de scheibogen in de lichtbeuk.

### Restauratie geschiedenis

In 1970 adviseerde de Structuurcommissie Binnenstad van de Dekenale Raad de sluiting van niet minder dan vijf kerken waarbij de St. Jacobus als eerste werd genoemd. Eén van de redenen om tot sluiting over te gaan was de slechte staat van het gebouw door achterstallig onderhoud; slechte goten en lekkende daken hadden de conditie en de schoonheid van het gebouw ernstig aangetast. De parochie bezat niet genoeg financiële middelen om de kerk op te knappen, maar met een subsidie kon er toch gerestaureerd worden.

Deze restauratie is uitgevoerd tussen 1977 en 1979. Omdat het budget niet toereikend was kon het dak niet opnieuw van leien worden voorzien, maar werden er asfalt shingles gebruikt. Een integrale aanpak van de in zeer slechte staat verkerende schilderijen was ook niet mogelijk. Daarom werden grote delen van de hoger gelegen gewelven met florale decoraties in de kruinen en zwikken overschilderd. Sommige bruikbare fragmenten uit de beschilderingen werden uitgespaard maar verder niet aangevuld. De lager gelegen zijbeuken en nevenkoren kregen wel een (schematische) reconstructie. De begeleidingsdecoratie langs de ribben werd in het geheel weggeschilderd. Er is hierbij gebruik gemaakt van reversibele muurverf, al zou later blijken dat niet alle toegepaste materialen ook werkelijk weer verwijderd konden worden. De figuratieve afbeeldingen in de gewelven, schijntriforiumzone en transepten werden, evenals de ribben, bogen, colonnetten en triombogen, bedekt met een sterk glanzende polyurethaanlak. Verder werd er een vochtafsluitend isolatiemateriaal gebruikt.

Goedkoop bleek duurkoop, want de kerk was binnen twintig jaar al weer zo sterk vervallen dat er sprake was van een bedreigende situatie voor het gebouw.

De verzakkingen van de kerk door de bouw van een parkeergarage pal naast de kerk, in 1994, maakten de huidige restauratie echt noodzakelijk. Zowel de gewelven als muren vertoonden vele scheuren en in verband met instortingsgevaar in het vieringgewelf moest een stutsteiger worden geplaatst. Na een langdurig juridisch gevecht met de verzekeringsmaatschappij van de betrokken aannemer, volgde de toekenning van een schadevergoeding van vijf miljoen gulden. Daarmee kon worden begonnen met het herstellen van fundamenteën, muren en gewelven.

Omdat de architectuur, de beglazing, de polychromie en de meubilering geheel naar Cuypers inzichten zijn uitgevoerd en een harmonische eenheid vormen, moesten ook de beschilderingen teruggebracht worden. Uitgangspunt daarbij moest zijn, dat er zorgvuldig gekeken werd naar de authentieke resten.

ICN werd benaderd voor advies. Samen met Rob Crèvecoeur (toen werkzaam op de afdeling advies van het ICN) werd, door



middel van proefnemingen, onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor restauratie van de gewelven, wanden en pijlers. Toen dit niet toerijkend bleek, volgde een proefrestauratie. De aldus verkregen informatie, aangevuld met bronnenonderzoek, gaf inzicht in de restauratie uit de jaren '70. Alle beschilderde onderdelen hebben toen een 'grove' behandeling ondergaan. Door vochtdoorslag in de wanden was de kracht van het koloriet toen waarschijnlijk al behoorlijk verminderd. Daarop is besloten de geschilderde gewelvfelden integraal over te schilderen met daarop een reconstructie van de decoratieve afbeeldingen. Op vele plaatsen kon men de originele decoratie waarschijnlijk niet meer achterhalen en zijn de bloemenranken in globale vormen weergegeven. De gewelfribben werden overschilderd met een glanzende laklaag om het verval te vertragen en de vervuilde decoratie weer enigszins kracht te geven. Ook de engelen en decoratieve banen ondergingen hetzelfde lot. De gehele aanpak lijkt te zijn uitgevoerd met een minimum aan financiële middelen. Uit de proefrestauratie is gebleken dat deze restauratieve toevoegingen grotendeels konden worden verwijderd. Bovendien bleek bij de recente sonderingen (materiaalonderzoek middels boringen) dat er nog meer dan voldoende informatie aanwezig was om de diverse decoraties te kunnen reconstrueren.

### Opleiding

Direct na het onderzoek kwam het verzoek<sup>[1]</sup> om in een begroting van de werkzaamheden een post op te nemen voor het opleiden van stagiaires. Deze zouden niet als 'goedkope arbeidskrachten' te werk gesteld worden, maar moesten praktijkervaring opdoen in alle facetten van het arbeidsproces. Daarvoor moest uiteraard tijd van het restauratorteam worden ingeruimd; een échte investering in kennisoverdracht. Voor dit doel werd een stage- en begeleidingsmodule opgesteld, waarbij alle werkzaamheden in een breed spectrum aan de orde kwamen. Naast de reguliere werk-

zaamheden werd er bijvoorbeeld ook aandacht besteed aan het begroten en documenteren van het werk.<sup>[2]</sup> Zowel de afdeling muurschilderingen van de Academie voor Schoone Kunsten te Antwerpen, als de Reinwardt academie en het Nimeto te Utrecht (een vakopleiding op MBO-niveau) konden zich daarin vinden.

De studenten werd allereerst opgedragen te omschrijven wat ze zagen. Vervolgens moesten zij allemaal een plan van aanpak maken, gebaseerd op de reeds bestaande gegevens, aangevuld met individuele onderzoeken en proeven. Er werd beoordeeld of de voorgestelde behandelmethodes wel haalbaar waren met het oog op de veiligheid. Dit voortraject gaf inzicht in het scala aan werkzaamheden en maakte de meeste stagiaires erg enthousiast. De uitvoering werd in twee fasen verdeeld, waarbij in de eerste fase 'het leermoment' sterk was vertegenwoordigd en in de tweede fase de nadruk lag op de toepassing in de praktijk, waarbij gekeken werd naar de relatie kwaliteit en kwantiteit van het door hun uitgevoerde werk.<sup>[3]</sup>

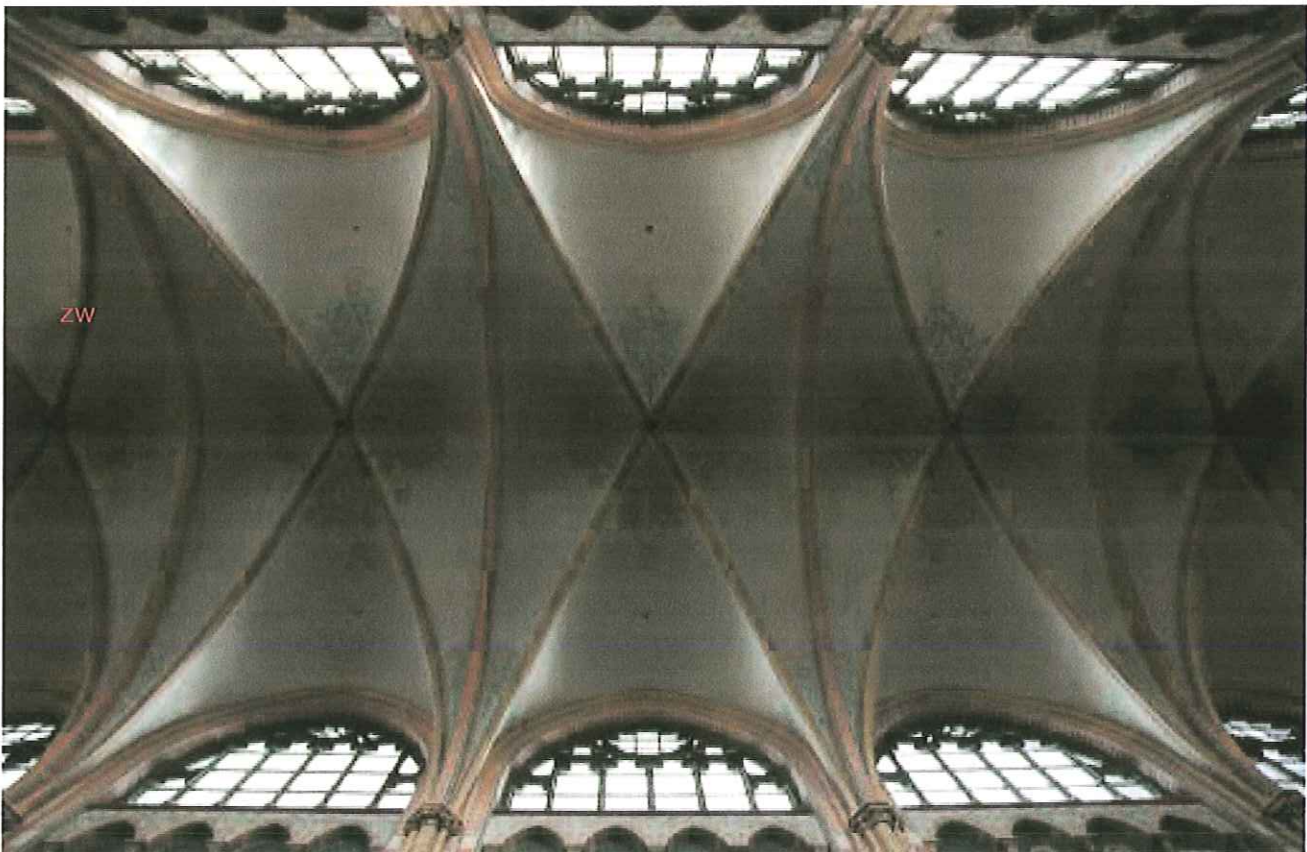
### Uitvoering van de werkzaamheden

Op 16 september 2002 startte de restauratie. Omdat het gehele gebouw inmiddels in de steigers stond, kon met de restauratie van de beschilderingen begonnen worden. De aanpak werd uiteraard bepaald door de resultaten van het onderzoek en de proefrestauratie.

Alles wat behouden kon worden, werd geconsolideerd en, bij het ontbreken van een oorspronkelijke afwerking, overschilderd. Het aftasten en in kaart brengen van losse pleisterlagen werd gevolgd door consolidatie d.m.v. van het injecteren van losse schollen en lagen met Plextol B500.

De overschilderingen in de gewelvfelden, waaronder de bloemreconstructies, werden door middel van stoom verwijderd. Het residu, de opgeloste verf uit de jaren '70, werd met sterk zuigende sponzen opgevangen. De beschilderingen werden ver-

1 De gerestaureerde gewelven in de lichtbeuk. Foto: Peter Dijkman.





volgens nog eens met gedemineraliseerd water afgenomen. Met deze methode was de vochtbelasting tot een minimum beperkt.

De oude isolatieverf, die plaatselijk in de gewelfzwikken was aangebracht om vochtdoorslag te isoleren, werd met behulp van op methyleenchloride basis samengestelde pasta verwijderd en eveneens nabehandeld met stoom en gedemineraliseerd water.

De (soms extreme) zoutuitslag werd verwijderd met een zoutextractie klei van Jahn. Deze werd in een laag van ca 9 mm dik aangebracht en met folie afgedekt om de werking te optimaliseren. Tussentijds werden monsters genomen en op het laboratorium van IECRT (International Engineering Consultants for Restoration Technology bv) onderzocht; waarna bleek dat het procédé op verschillende plaatsen meerdere keren moest worden herhaald.

Schades in de pleisterlaag werden hersteld met een zeer open Jahn M60 mortel. Daaraan voorafgaande werden deze aangetaste pleisterlagen tot op het metselwerk verwijderd. Ook schades die zijn ontstaan door de afsluitende polyurethaanlak waarbij soms grote stukken van het metselwerk en andere architectuuronderdelen van de ondergrond zijn weggedrukt, werden met een Jahn mortel hersteld. Tevens werd gelet op de nabehandeling, het voldoende vochtig houden van de reparaties. Ook bij deze werkzaamheden, werden de stagiaires intensief betrokken.

De gewelven waren sterk vervuild en aangetast door roet van kaarsen en wierook. Vermengd met vervuilde lucht van de, met dieselolie gestookte, verwarming heeft dit voor een onoplosbaar probleem gezorgd. Het gewelfoppervlak was donkergrijs geworden. Toen de slecht hechtende beschilderingen in de loop der jaren geleidelijk afbladderden en verdwenen, bleef er nog een lichte 'afdruk' in de ondergrond achter met het effect van een fotonegatief. De diep ingedrongen, niet goed verwijderbare en

zeer ernstige vervuiling, maakte een integrale behandeling van het gewelfvlak noodzakelijk. Daartoe werden de beschilderde fragmenten eerst gecombineerd in een neutrale kleur, waarna de grondtoon van de gewelven met een niet te dekkende siliconen hars emulsieverf van Remmers (LA) werd behandeld. Deze ademende verf laat zonder problemen eventuele restanten van zouten en vocht door. Alle beschilderde onderdelen en sporen daarvan werden zorgvuldig uitgespaard. Vervolgens werd de licht doorschijnende reconstructie in de zwikken en gewelfvelden (door Peter Dijkman) verder uitgewerkt. Omdat technische en artistieke vaardigheid hier erg belangrijk is en fouten moeilijk te herstellen zijn, leende dit onderdeel zich niet direct als studie-object. Er werden daarom dummy's vervaardigd waarop kon worden geoefend. Voor de beste studenten werd in dit onderdeel overigens wel een uitzondering gemaakt.

In het vieringgewelf was de triomfboog met in gotische letters uitgevoerde 'Popule Meus' uit de Goede Vrijdag-Liturgie, nagenoeg geheel weggeschilderd en vervangen door een sterk vereenvoudigde uitvoering. De musicerende engelen met gedetailleerde beschilderingen door de kruin waren, evenals alle aansluitende architectonische onderdelen, met de afdichtende polyurethaanlak behandeld. Door het verschil in oppervlaktespanning en de belemmering van vochtdoorslag waren deze in olievert uitgeoefende gewelfbeschilderingen gaan bladderen. Na het vastzetten van de losse delen met verdunde acrylaatemulsie kon de eerder aangebrachte laklaag worden verwijderd met behulp van aceton. Dit werd gevolgd door stomen en spoelen met gedemineraliseerd water. Opmerkelijk is het dat juist deze, in redelijke staat verkerende beschilderingen met zo'n moeizaam oplosbare lak waren behandeld. Door het aanbrengen van de lak waren de beschilderingen 'zwaarder' van toon geworden. Dit effect werd nog eens

2 Schijntriforium zuidtransept: gerestaureerd tot boven de lijst. Foto: Gonny de Jongh.







3 Overzicht van de restaureerde gewelven met krulsbeelden vanuit het koor. Foto: Peter Dijkman.

versterkt door het vuil dat vooraf niet was verwijderd. De achttien verschillende triforiums bestaande uit telkens twee decoratieve nisbeschilderingen met deurtjes en twee figuratieve nisbeschilderingen, waren eveneens met de lak bedekt. Slechts vijf van deze, uit vier nissen bestaande reeks verkeerden in slechte staat. Ze werden in het geheel met een reversibele isolatie op basis van acrylaat behandeld om een snelle en doeltreffende consolidatie te bewerkstelligen. Door het kleurverschil wat hierbij ontstond, moesten de resterende triforiums ook worden behandeld. Zowel een deel van de nis als één van de twee deurtjes uit het triforium werden door de studenten behandeld. Hun reinigingsvoorstellen zijn kleinschalig beproefd.

Er werden tekeningen van decoraties gemaakt die werden vergeleken met overeenkomstige decoraties. Calquetekeningen werden doorgestoven voor het retoucheren van beschadigde originele en gereconstrueerde schilderingen. De geschilderde stenen, doorweven van decoraties, werden na een droge Wishab-reiniging, eveneens met stoom gereinigd.

De vele schades in de emulsieverf werden per stuk geretoucheerd. Bij dit onderdeel, konden de studenten ook goed meewerken.<sup>[4]</sup> Ook hier werd opgedane kennis onderling uitgewisseld en in praktijk gebracht.

Voorafgaand aan de restauratie was er overleg met de docenten van de opleidingen<sup>[5]</sup> over de inhoudelijke punten uit het programma. Ook zaken die voor de studenten mogelijk minder relevant leken vormden onderdeel van deze stage. Dit was noodzakelijk om de gehele context van de restauratie goed te kunnen beoordelen en te interpreteren. Het gebouw is per slot van rekening een Gesamtkunstwerk dat per detail interessant is, maar ook als geheel moet worden bekeken.

Binnen de opleiding vonden ook enkele 'interne excursies' plaats

die interessante relevante informatie genereerden. Zo zijn b.v. schade's die ontstaan waren door het roestende inwendige kettinkanker door studenten hersteld, waarbij inzicht werd verkregen in daaraan voorafgaande werkzaamheden. Ook het maken van een tekening van het Roosvenster was onderdeel van zo'n 'excursie'. De vragen die steeds dienden te worden beantwoord waren: 'hoe moet je bepaalde materialen verwerken en hoe onderhoud je ze?' en 'hoe belangrijk is de goede voorbereiding van het werk en de juiste keuze van de diverse materialen?'

Gedurende het gehele restauratieproces is in goed lopend samenwerkingsverband tussen betrokkenen van hoog tot laag, van architect tot timmerman, zeer effectief kennis overgedragen. Het heeft wat gekost, maar het heeft voor de studenten uiteindelijk een onschatbare ervaring opgeleverd.

Rob Bremer is werkzaam als restaurator beschilderingen.

[1] Van Dhr. H. van Boxel van het Bisdom Rotterdam en Dhr. G. Vreugdenhil van het architectenbureau Braaksma en Roos.

[2] Tot dat moment waren er vijftien studenten betrokken. Voor de tien studenten uit Antwerpen werden door het bisdom verblijfsaccommodaties geregeld waarvoor de school slechts een kleine bijdrage hoefde te leveren.

Het plan van aanpak werd mede opgezet in samenwerking met G. Vreugdenhil van het Architecten Bureau Braaksma en Roos en Dhr. H. van Boxel van het Bisdom Rotterdam. Verder was er nauwe samenspraak met het Kerkbestuur, architecten, Drs. H.P.R. Rosenberg toenmalig Hoofd van het Bureau Monumentenzorg, Bisdom Rotterdam, Monumentenzorg, Kunsthistorici en Cuypers kenner, Wies van Leeuwen. Gedurende het werk werd terzake de technische aspecten regelmatig met de heer Crèvecoeur overleg gevoerd.

[3] De begeleiding was in handen van Rob Bremer.

[4] Dit onderdeel werd grotendeels door het restauratieschildersbedrijf G. de Jongh te Waardenburg uitgevoerd.

[5] Karin Keutgens en Reina de Smet uit Antwerpen en H. Elzinga uit Utrecht.